

Emilia Mazurek*

Narracje rodzinne w perspektywie biograficznej

Family Narratives in the Biographical Perspective

Abstract: Family memories related through storytelling make it possible to construct a story about oneself, self-narrative, ensuring a sense of continuity of oneself as a person and a sense of belonging to one's own family despite changing circumstances. The aim of the article is to present family narratives as stories that are the subject of human biographical reflection. This problem has been explained based on the assumptions of the theory of narrative ecology by Kate McLean and Andrea Breen, and the ecological systems model of family narratives by Robyn Fivush and Natalie Merrill. According to the assumptions of both concepts, stories that a person comes into contact with in the course of life can be assigned to certain systems that are dynamic, permeable, flexible and interact with each other. The individual has an access not only to personal narratives, but also to others' stories and to the culture narratives. The transmission of stories between the systems that make up the narrative ecology is enabled, among others, by storytelling in the family.

Keywords: autobiography, biography, narrative, family narrative, storytelling, intergenerational transmission.

* Emilia Mazurek (ORCID: 0000-0002-2132-8756) – dr, adiunkt w Katedrze Badań Edukacyjnych na Wydziale Nauk o Wychowaniu, na Uniwersytecie Łódzkim; kontakt: emilia.mazurek@now.uni.lodz.pl

Wprowadzenie

Opowiadanie jest jedną z form aktywności, w którą angażują się ludzie bez względu na ich płeć, pochodzenie, miejsce zamieszkania, wykształcenie czy też zainteresowania. Człowiek w biegu życia poznaje i (współ)tworzy wiele opowieści. Niektóre z nich stają się dla niego istotne, dlatego przechowuje je w swojej pamięci, wspomina w myślach bądź przywołuje w różnych sytuacjach społecznych. Inne zaś nie mają takiego znaczenia i szybko ulegają zapomnieniu. Niektóre opowieści są jedynie relacją tego, co wydarzyło się w określonym miejscu i czasie. Inne zaś zawierają także ocenę przeszłych wydarzeń z perspektywy teraźniejszości, są bogate w interpretacje, sensy i znaczenia¹.

Rodzina jest naturalnym środowiskiem, w którym człowiek słucha opowieści i je (współ)tworzy. Opowieści rodzinne pomagają poznać historię rodziny, biografie jej poszczególnych członków, wydarzenia przełomowe bądź trudne wpisane w bieg życia rodziny oraz sposoby radzenia sobie z nimi itd. Jednocześnie ukazują pewne przemiany zachodzące w rodzinie oraz zmieniające się uwarunkowania społeczno-kulturowe, w których żyły kolejne pokolenia. Poprzez nie rodzina wypełnia jedno z jej ważnych zadań, jakim jest przekazywanie nowemu pokoleniu dziedzictwa kulturowego, a tym samym wprowadzanie go w normy życia społecznego i wartości². To właśnie dzięki narracjom rodzinnym człowiek dowiaduje się, skąd pochodzi, kim byli jego przodkowie oraz dalsi i bliżsi krewni, w jakich czasach żyli, wreszcie jaki był on sam i co robił w okresie swojego dzieciństwa, którego nie pamięta bądź jak jego zachowanie w pewnej sytuacji zostało zapamiętane i przedstawione przez inną osobę, twórcę opowieści. Podczas opowiadania w rodzinie człowiek staje się podmiotem opowieści tworzonych przez innych, a te mogą zawierać odmienny sposób

- 1 J. Trzebiński, *Wstęp*, w: *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red. tenże, Gdańsk 2002, s. 13–15; E. Dryll, *Homo narrans – wprowadzenie*, w: *Narracja. Koncepcje i badania psychologiczne*, red. E. Dryll, A. Cierpka, Warszawa 2004, s. 7–20; M. Nowak-Dziemianowicz, *Walka o uznanie w narracjach. Jednostka i wspólnota w procesie poszukiwania tożsamości*, Wrocław 2016.
- 2 J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002; A. Błasiak, *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*, Kraków 2009; F. Adamski, *Znaczenie wychowania w rodzinie dla rozwoju osobowego dziecka*, w: *Wychowanie w rodzinie*, red. tenże, Kraków 2010, s. 7–12.

interpretacji tego, co się wydarzyło. Inni poprzez opowieści pomagają poznać i zrozumieć przeszłość, także swoją własną ukazaną z perspektywy innych osób. Zatem opowieści rodzinne o przodkach, bliższych i dalszych krewnych, o sobie kształtują człowieka – mają wpływ na to, kim jest, jak rozumie siebie, jak objaśnia świat, jakie wartości są dla niego istotne. Wspomnienia rodzinne relacjonowane poprzez opowiadanie umożliwiają skonstruowanie opowieści o sobie, autonarracji, zapewniającej poczucie ciągłości siebie jako osoby i poczucie przynależności do własnej rodziny pomimo zmieniających się okoliczności. Narracje rodzinne są zatem niezbędne w procesie (re)konstruowania tożsamości i autobiografii, a ich poznawanie i transmisja są możliwe dzięki opowiadaniu.

Celem artykułu jest przedstawienie narracji rodzinnych jako opowieści, które stanowią przedmiot biograficznego namysłu człowieka. Problem ten zostanie wyjaśniony w oparciu o założenia teorii ekologii narracyjnej (ang. *narrative ecology theory*) autorstwa Kate McLean i Andrei Breen³ oraz modelu ekologicznych systemów narracji rodzinnych (ang. *ecological systems model of family narratives*), opracowanego przez Robyn Fivush i Natalie Merrill⁴. Obydwie koncepcje odwołują się do teorii ekologicznych systemów Uriego Bronfenbrennera⁵, zgodnie z którą rozwój człowieka zachodzi w czterech systemach środowiska społeczno-kulturowego (tj. mikrosystemie, mezosystemie, egzosystemie, makrosystemie) wzajemnie na siebie oddziaływających. Systemy te są przepuszczalne, pozostają ze sobą w interakcji i dynamicznie oddziałują na rozwój człowieka w biegu jego życia. Wybór tych teorii do analizy podjętego problemu podyktowany był trzema względami. Po pierwsze, teorie te systematyzują wiedzę dotyczącą rodzajów opowieści, z którymi człowiek styka się w biegu swojego życia. Po drugie, choć koncepcje te w centrum zainteresowań stawiają człowieka, to jednocześnie podkreślają wiodącą rolę rodziny (tj. narracji rodzinnych i procesu opowiadania w rodzinie) zarówno w budowaniu kapitału narracyjnego czło-

- 3 K. C. McLean, *The Co-authored Self: Family Stories and Construction of Personal Identity*, New York 2016; tenże, A. Breen, *Selves in a World of Stories During Emerging Adulthood*, w: *The Oxford Handbook of Emerging Adulthood*, red. J. J. Arnett, New York 2016, s. 385–400.
- 4 R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach to Family Narratives*, „*Memory Studies*”, 9 (2016) nr 3, s. 305–314, DOI: 10.1177/1750698016645264.
- 5 U. Bronfenbrenner, *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Cambridge 1979.

wieka, jak i w podejmowaniu przez niego refleksji nad autobiografią i biografią innych osób. Po trzecie, teorie te nie są znane w Polsce. Uważam jednak, że ze względu na ich wartość poznawczą istotna jest ich popularyzacja w naukach humanistycznych i społecznych, a w dalszej perspektywie odwoływanie się do ich założeń w podejmowanych badaniach empirycznych. Dostrzegam także ich potencjał w wymiarze aplikacyjnym, w szczególności w kontekście podejmowania działań edukacyjnych, poradniczych i terapeutycznych.

Teoria ekologii narracyjnej

Teoria ekologii narracyjnej⁶ nawiązuje do Dana McAdamsa narracyjnej koncepcji historii życia⁷, dla której kluczowym pojęciem jest „tożsamość narracyjna”. Jest ona rozumiana jako zinternalizowana opowieść o życiu, która integruje różnorodne elementy osobistej biografii. Tożsamość narracyjna przejawia się w spójnej opowieści o historii życia, w której człowiek odpowiada na pytania: kim jestem?, jak to się stało, że jestem tym, kim jestem? oraz w jakim kierunku może potoczyć się moje dalsze życie?⁸. Fundamentem teorii ekologii narracyjnej jest założenie, że tożsamość narracyjna jednostki kształtuje się poprzez kontakt człowieka z opowieściami. Kluczową kategorią w tej koncepcji jest pojęcie „ekologii narracyjnej”⁹, która obejmuje opowieści dostępne człowiekowi w biegu jego rozwoju. Opowieści tworzą „szczególny krajobraz narracyjny każdej osoby”¹⁰.

W świetle prezentowanej teorii narracyjna tożsamość człowieka ulokowana jest w centrum i okalają ją trzy rodzaje opowieści tworzących swoistą ekologię narracyjną: opowieści osobiste (ang. *personal stories*), opowieści innych (ang. *other's stories*) i opowieści kultury (ang. *cultural stories*)¹¹ (rys. 1).

6 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.

7 D. P. McAdams, *The Psychology of Life Stories*, „Review of General Psychology”, 5 (2001) nr 2, s. 100–122, DOI: 10.1037/1089-2680.5.2.100.

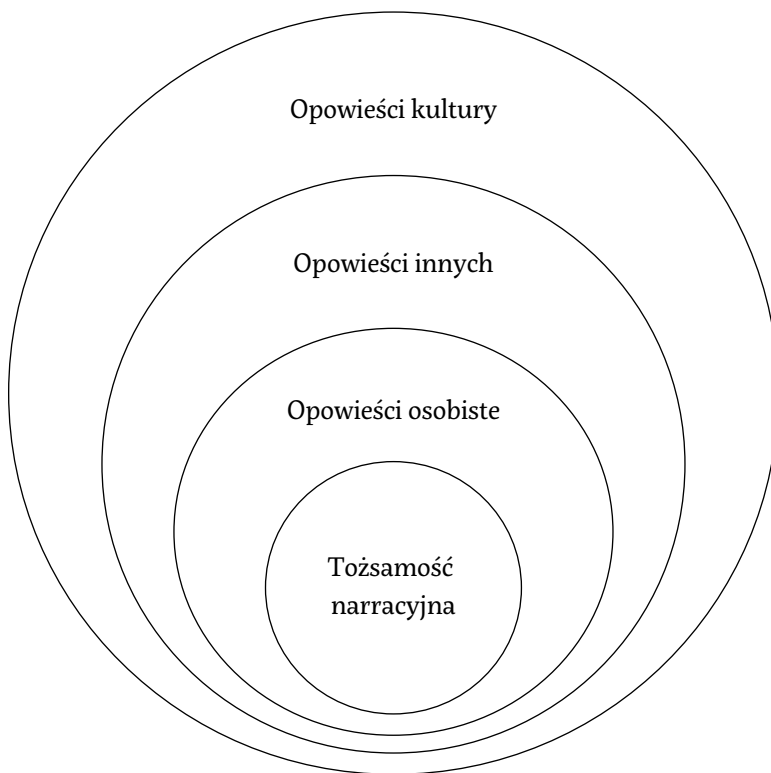
8 K. Jezierski, *Zagadnienie tożsamości w ujęciach Dana P. McAdamsa i Erika H. Eriksona*, „Psychologia Rozwojowa”, 15 (2010) nr 4, s. 93–102.

9 K. C. McLean, *The Co-authored Self*, s. 5; tenże, A. Breen, *Selves in a world of stories*, s. 386.

10 K. C. McLean, *The Co-authored Self*, s. 5.

11 Tamże, s. 6.

Rys. 1 Ekologia narracyjna Ja

Źródło: Opracowanie własne na podstawie K. C. McLean, *The Co-authored Self*, s. 6.

Opowieści osobiste dotyczą tego, co przydarzyło się jednostce i czego doświadczyła, a więc odwołują się do jej autobiografii. Składają się na nie opowieści o wspomnieniach definiujących Ja (ang. *self-defining memories*)¹², momentach przełomowych w autobiografii, punktach kulminacyjnych, wydarzeniach trudnych, doświadczeniach codziennych i wyjątkowych itp. Są to także opowieści dotyczące danej osoby opowiadane przez innych. Opowieści osobiste stanowią pierwszy poziom ekologii narracyjnej, znajdują się najbliżej tożsamości narracyjnej człowieka.

12 J. A. Singer, P. Blagov, M. Berry, K. M. Oost, *Healthy Narrative Identity*, „Journal of Personality”, 81 (2013) s. 569–582, DOI: 10.1111/jopy.12005.

Drugi poziom ekologii narracyjnej tworzą opowieści innych o nich samych. Są to zatem opowieści najbliższych osób (np. rodziców, dziadków, rodzeństwa), osób niespokrewnionych lecz bliskich jednostce (np. przyjaciół/przyjaciółek, partnerów/partnerek) i pozostałych osób, z którymi człowiek pozostaje w różnorodnych relacjach w biegu życia (np. nauczycielek/nauczycieli, wychowawczyń/wychowawców, znajomych, okazjonalnych rozmówczyń/rozmówców). Opowieści innych o sobie, o własnej biografii bądź o wybranych epizodach życiowych mogą mieć duże znaczenie dla ich odbiorcy. Tożsamość narracyjna kształtuje się zatem nie tylko pod wpływem osobistych opowieści, ale także opowieści innych¹³.

Ostatni z poziomów ekologii narracyjnej składa się z opowieści kultury, a więc „wielkich narracji” rozpoznawanych w danej kulturze czy też „tekstów kultury” będących obiektywnym elementem kultury, nasyconym symbolami, mitami, wartościami, wierzeniami, wzorcami¹⁴. Opowieści te są zanurzone w kulturze, a więc dostępne człowiekowi, który potencjalnie może je przyjąć, zinternalizować bądź negocjować ich treść i stawić im opór, świadomie bądź nieświadomie¹⁵. Mogą być to dobrze znane bajki i baśnie (np. *Czerwony Kapturek*, *Kopciuszek*), opowieści religijne (np. *Kain i Abel*), opowieści odwołujące się do istotnych faktów historycznych (np. wybór Karola Wojtyły na papieża w 1978 r.) i inne.

Opisane powyżej poziomy ekologii narracyjnej są przepuszczalne¹⁶, co oznacza, że opowieści z różnych poziomów współlistnieją ze sobą, mogą nakładać się na siebie, a w niektórych sytuacjach przenikać z jednego poziomu do drugiego (np. gdy osoba opowiada osobistą opowieść dotyczącą usłyszenia wiadomości o wyborze Polaka, Karola Wojtyły, na papieża). Rodzina pełni kluczową i inicjacyjną rolę w rozwijaniu ekologii narracyjnej człowieka¹⁷. Opowieści rodzinne

13 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.

14 E. Dryll, *Homo narrans* – wprowadzenie.

15 K. C. McLean, M. Syed, *Personal, Master, and Alternative Narratives: An Integrative Framework for Understanding Identity Development in Context*, „Human Development”, 58 (2015) nr 6, s. 318–349.

16 K. C. McLean, *The Co-authored Self*, s. 7.

17 Tamże, s. 7.

to zarówno opowieści osobiste, jak i opowieści innych, czasem odwołujące się do opowieści kultury. McLean, współautorka koncepcji, pisze: „Te «małe» opowieści mogą się kumulować, prowadząc do powstania większej Opowieści o sobie. [...] Rodzinne opowieści są szczególnymi opowieściami w ekologii narracyjnej. [...] Niezależnie od tego, czy je przysposabiamy, przywłaszczamy, czy się im opieramy – wykorzystujemy właśnie je, aby tworzyć i rozumieć siebie”¹⁸. Dlatego też Ja jest współtworzone wraz z innymi osobami, a więc tożsamość narracyjna jest konstruowana przez człowieka z udziałem innych. Tożsamość narracyjna kształtuje się poprzez kontakt z opowieściami, a rodzinne opowieści odgrywają w tym procesie znaczącą rolę.

Model ekologicznych systemów narracji rodzinnych

Robyn Fivush i Natalie Merrill, odwołując się do teorii ekologicznych systemów¹⁹ i przedstawionej powyżej teorii ekologii narracyjnej, opracowały model ekologicznych systemów narracji rodzinnych²⁰. Model ten wyjaśnia, jak różnorodne narracje przenikają do świata człowieka i jego pamięci autobiograficznej podczas codziennego i okazjonalnego opowiadania w rodzinie. Narracje są tu ujmowane jako medium wyrażania wspomnień (autobiograficznych) innym i sobie samemu. Umożliwiają (re)interpretowanie przeszłości, uaktualnianie znaczeń nadawanych przeszłości, by na bieżąco łączyć ją z teraźniejszością i przyszłością.

Model ekologicznych systemów narracji rodzinnych składa się z trzech systemów: mikrosystemu, egzosystemu i makrosystemu²¹. W ich centrum znajduje się pamięć autobiograficzna jednostki (rys. 2).

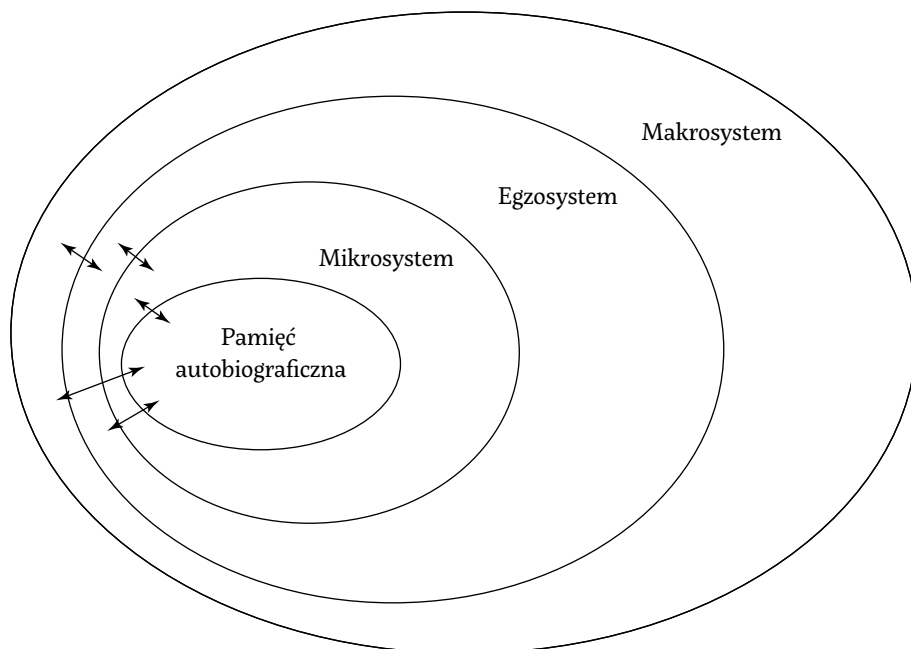
18 Tamże, s. 7.

19 U. Bronfenbrenner, *The Ecology of Human Development*.

20 R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

21 Tamże.

Rys. 2 Model ekologicznych systemów narracji rodzinnych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*, s. 308.

Najbliżej centrum znajduje się mikrosystem, który składa się z opowieści o wydarzeniach, w których brali udział członkowie najbliższej rodziny. Są to tzw. wspólne narracje rodzinne (ang. *shared family narratives*)²², odnoszące się do wydarzeń, w które członkowie rodziny byli wspólnie zaangażowani i wspólnie o nich opowiadają, choć każdy z własnej perspektywy. Należą do nich także opowieści dotyczące wydarzeń z okresu dzieciństwa, które uległy zapomnieniu bądź są konsekwencją rozwojowej niezdolności do przypomnienia sobie zdarzeń z pierwszych lat życia (tj. amnezji dziecięcej)²³.

Egzosystem tworzą narracje rodzinne dotyczące wydarzeń, w które nie byli uwikłani wszyscy członkowie rodziny, ale opowiadają o nich sobie nawzajem. Te opowieści zostały nazwane „komunikowanymi narracjami rodzinnymi” (ang.

²² Tamże, s. 307.

²³ T. Maruszewski, *Pamięć autobiograficzna*, Gdańsk 2005.

communicative family narratives)²⁴. Należą do nich historie opowiadane przez dziecko o doświadczeniach zdobytych bez udziału członków rodziny (np. podczas pobytu w przedszkolu) oraz historie opowiadane przez rodziców. Te ostatnie mogą wynikać z chęci podzielenia się tym, co wydarzyło się w pracy, zostały one nazwane „narracjami o życiu zawodowym rodziców” (ang. *parent work-life narratives*)²⁵. Narracje tworzące egzosystem mogą również odnosić się do dalszej przeszłości rodziców i innych członków rodziny, stanowiąc swoisty przekaz międzygeneracyjny. Są to „narracje międzypokoleniowe” (ang. *intergenerational narratives*)²⁶. Umożliwiają one nie tylko poznanie przeszłości swoich najbliższych, ale także transmisję wartości pomiędzy pokoleniami i wskazówki, jak żyć²⁷.

Makrosystem tworzą opowieści o pradziadkach i przodkach rodziny, które często przyjmują formę mitu rodzinnego²⁸, przekazywanego z pokolenia na pokolenie. Oprócz narracji odwołujących się do dalszej historii życia rodziny makrosystem tworzą wielkie narracje i kulturowe mity, zawierające w sobie uniwersalne treści. Teksty kulturowe są włączane w narracje rodzinne i autonarracje, choć Fivush i Merrill zaznaczają, że wiedza dotycząca związków pomiędzy nimi jest ograniczona i nadal niewystarczająca.

Trzy systemy wyróżnione w prezentowanym modelu są w nieustannej i dynamicznej interakcji. Zgodnie z założeniami tej koncepcji opowieść o sobie i historii swojego życia jest uzupełniana, wzbogacana, dopełniana treściami pochodzącymi z różnorodnych opowieści, w tym rodzinnych.

Narracje rodzinne a narracja autobiograficzna

W świetle przedstawionych powyżej teorii można stwierdzić, że różnorodne opowieści (w tym narracje rodzinne) są istotne zarówno dla tożsamości narracyjnej, jak i dla pamięci autobiograficznej człowieka. Choć opowieści można

24 R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*, s. 310.

25 Tamże, s. 308.

26 Tamże, s. 307.

27 Np. W. Zaman, R. Fivush, *When My Mom Was a Little Girl... Gender Differences in Adolescents' Intergenerational and Personal Stories*, „Journal of Research on Adolescence” 21 (2011) nr 3, s. 703–716, DOI: 10.1111/j.1532-7795.2010.00709.x

28 K. Ostoja-Zawadzka, *Mity rodzinne*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 85–90.

przyporządkować do pewnych systemów bliższych lub dalszych jednostce (jak zrobiły to autorki przywołanych koncepcji), to należy uznać, że systemy te są dynamiczne, przepuszczalne, elastyczne i pozostają ze sobą w interakcji. Dzięki temu jednostka ma dostęp nie tylko do tych narracji, które dotyczą jej samej i których jest autorem, ale także do opowieści o innych bądź o sobie tworzonych przez innych. Narracje rodzinne wzbogacają zatem pamięć autobiograficzną i mają znaczenie dla procesu (re)konstruowania tożsamości. Taka perspektywa wyznacza również kierunek wielu rozważań teoretycznych²⁹ i badań empirycznych³⁰ podejmowanych na gruncie polskim, choć nieodwołujących się wprost do przywołanych koncepcji.

„Biografia powstaje na bazie opowieści”³¹. Nie są to wyłącznie opowieści odnoszące się do osobistych doświadczeń, ale także inne – składające się na ekologię narracyjną człowieka³², do których ma dostęp w biegu życia. Transmisję narracji pomiędzy opisanymi powyżej systemami³³ umożliwia opowiadanie w rodzinie. Przekaz zachodzi w obrębie relacji poziomych w podsystemach

- 29 Np. A. Cierpka, *Narracje rodzinne w procesie kształtowania się tożsamości człowieka*, w: *Narracja. Koncepcje i badania psychologiczne*, red. E. Dryll, A. Cierpka, Warszawa 2004, s. 117–132; E. Dryll, *Narracje rodzinne*, w: *Psychologia rodziny*, red. I. Janicka, H. Liberska, Warszawa 2014, s. 73–93; M. Karkowska, *Narracyjne strategie tworzenia tożsamości – wokół biograficznych opowieści*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 5 (2020) nr 1, s. 241–262, DOI: 10.36578/BP.2020.05.16; E. Dubas, *Wokół biografii rodzinnej i jej badania. Refleksje wprowadzające*, w: *Biografie rodzinne i uczenie się*, red. E. Dubas, A. Wąsiński, A. Słowik, seria: Biografia i badanie biografii, t. 8, Łódź 2021, s. 15–25; K. Kuryś-Szyncel, *Rodzinne wspólnoty znaczeń. Biograficzne opowieści o historii życia rodziny w badaniach pedagogicznych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 6 (2021) nr 1, s. 361–378, DOI: 10.36578/BP.2021.06.27.
- 30 M. Nowak-Dziemianowicz, *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wrocław 2002; A. Cierpka, *Tożsamość i narracje w relacjach rodzinnych*, Warszawa 2013; M. Budziszewska, *Opowieść „moi rodzice” w trzech fazach adolescencji i w dorosłości. Analiza narracji tożsamościowych*, Warszawa 2015; A. Lipska, *Rytuały rodzinne z perspektywy młodych dorosłych. Doświadczenie i funkcje psychologiczne*, Warszawa 2020.
- 31 M. Karkowska, *Biografie i badania biograficzne – pojęcia, tworzywo, funkcje. Dlaczego warto gromadzić wspomnienia?*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 6 (2021) nr 1, s. 270, DOI: 10.36578/BP.2021.06.04.
- 32 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.
- 33 Tamże; R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

diadycznych (tj. małżonków, rodzeństwa) i w obrębie relacji pionowych pomiędzy podsystemami (np. rodzice–dzieci, dziadkowie–wnuki). Dla opowiadania w relacjach pionowych charakterystyczne jest dzielenie się narracjami międzypokoleniowymi, które należą do egzosystemu i makrosystemu w modelu ekologicznych systemów narracji rodzinnych³⁴. Ważną rolę w tym zakresie odgrywają najstarsi w rodzinie (tj. pradiadkowie i prababcie, dziadkowie i babcie)³⁵. Jednocześnie młodsze pokolenie opowiadając, dostarcza starszym wiedzę o ich świecie życia, zmieniających się zwyczajach i stylu życia. Transmisja narracji międzypokoleniowych idzie w dwóch kierunkach: od starszych do młodszych pokoleń i od młodszych do starszych, co wpisuje się w koncepcję Margaret Mead dotyczącą transmisji wzorów między pokoleniami³⁶. We wspólnym opowiadaniu drzemie potencjał, a skorzystanie z niego (czasem mimowolne, nieintencjonalne, nieuświadomione) może przyczynić się do międzypokoleniowego uczenia się i osobistego rozwoju. W relacjach społecznych wytwarzana jest swoista wiedza. W ten sposób tworzy się kapitał społeczny i kapitał narracyjny.

Jednocześnie, jak zauważa Marcin Muszyński, ze względu na zachodzące zmiany w strukturze rodziny i stylu życia członków rodziny „doszło do ograniczenia międzypokoleniowego uczenia się wewnątrz rodziny”³⁷. Autor opisuje „zjawisko impregnacji na przekaz międzypokoleniowy”³⁸, które polega na zamykaniu się zarówno młodszej, jak i starszej generacji na przekaz międzypokoleniowy i uczenie się od siebie i o sobie. Zjawisko to nie ogranicza się jedynie do opowieści rodzinnych, dotyczy także innych obszarów (np. przekazu wartości, norm, wzorów zachowań). Przyczyn tego zjawiska jest wiele. Jedną z kluczowych dla poruszanego w tym tekście problemu jest to, że opowieści, którymi posługują

34 R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

35 Np. R. Skrzypniak, *Transmisja międzypokoleniowa wartości wychowawczych w rodzinie*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 13 (2001) s. 149–160; M. Józwiak, *Międzypokoleniowy przekaz wartości w rodzinie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 23 (2015) nr 1, s. 139–154.

36 M. Mead, *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, tłum. J. Hołówka, Warszawa 2000.

37 M. Muszyński, *Międzypokoleniowe uczenie się*, „Edukacja Dorosłych”, 86 (2022) nr 1, s. 55, DOI: 10.12775/ED.2022.005.

38 Tamże, s. 64.

się seniorzy, zdezaktualizowały się w pewnej mierze, nie przystają do aktualnej rzeczywistości społecznej, w której żyją młodsze pokolenia. Świat się zmienił i wymaga nowych opowieści. Z kolei te nowe – tworzone przez młodsze generacje – nie zawsze są interesujące dla starszego pokolenia, a nawet bywają nieprzystępne i niezrozumiałe. Można stwierdzić, że pogłębiający się dystans pomiędzy pokoleniami jest niepokojący. Aczkolwiek, jak zaznacza Muszyński, istnieją sytuacje, w których seniorzy, jako świadkowie minionych wydarzeń, są proszeni o opowiedzenie o nich, a także o przekazanie przesłania mądrościowego młodszym generacjom i chętnie na nie odpowiadają³⁹. Wydaje się, że rodzina jest ważną wspólnotą, w której te prośby się pojawiają i są respektowane.

W rodzinie człowiek nie tylko słucha, poznaje opowieści, ale także uczy się, jak je tworzyć i jak się nimi dzielić z innymi. Opowiadanie pojedynczych historii w dzieciństwie jest przygotowaniem do (re)konstruowania w przyszłości narracji autobiograficznej, którą można uznać za „wielką” opowieść o sobie i historii swojego życia. Człowiek nie uwzględnia w niej jednak wszystkich opowieści składających się na jego ekologię narracyjną⁴⁰, ale wybiera tylko niektóre, z jakiegoś powodu dla niego ważne. Dzieje się to w ramach dynamicznego procesu myślenia o przeszłości i poszukiwania związków pomiędzy nią a sobą tu i teraz.

Już od wczesnego dzieciństwa człowiek ma kontakt z ogromną liczbą opowieści, a jednocześnie uczy się tworzyć własne, początkowo we współudziale dorosłych⁴¹. W ten sposób systematycznie rozwija się jego ekologia narracyjna,

39 Np. A. Fabiś, A. Wąsiński, O. Čepelka, *Intergenerational Messages as Sign of Wisdom of Active Polish and Czech Older Learners*, „Ageing International”, 47 (2022) s. 284–306, DOI: 10.1007/s12126-021-09416-y; A. Fabiś, A. Wąsiński, Ł. Tomczyk, *Existential Perspective of Biography-related Reflection in the Intergenerational Narrative Messages*, „Journal of Family History”, 42 (2017) nr 3, s. 326–340, DOI: 10.1177/0363199017711213; M. Wolska-Długosz, M. Malarecka, *Międzypokoleniowy przekaz tradycji wychowawczych*, „Scientific Bulletin of Chełm Section Of Pedagogy”, 1 (2018) s. 169–189; P. Dręzek, E. Dryll, *List od dziadka – analiza jakościowa odpowiedzi na przesłanie mądrościowe seniorów*, w: *Psychologia narracyjna: O mądrości, miłości i cierpieniu*, red. E. Dryll, A. Cierpka, K. Małek, Warszawa 2021, s. 101–118.

40 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.

41 I. Rostek, *Rodzinny trening narracyjny*, „Wychowanie w Rodzinie”, 20 (2019) nr 1, s. 129–145, DOI: 10.34616/www.2019.129.145; E. Mazurek, *Kompetencja narracyjna w biegu życia człowieka*, „Edukacja Dorosłych”, 86 (2022) nr 1, s. 35–51, DOI: 10.12775/ED.2022.004.

poszerza się zakres i treść opowieści, do których ma dostęp⁴². Rodzina pełni w tym zakresie istotną rolę. Opowiadanie w rodzinie odbywa się w ramach codziennych i okazjonalnych interakcji zachodzących pomiędzy członkami rodziny. Przynosi ono wiele korzyści dla rozwoju poznawczego, emocjonalnego, społecznego i moralnego dziecka⁴³. Sprzyja wzbogacaniu przez dziecko słownictwa oraz rozwojowi jego kompetencji językowych i komunikacyjnych, w tym kompetencji narracyjnej⁴⁴. Jak wynika z badań, dzieci rodziców stosujących wysoce elaboratywny styl wspominania⁴⁵ tworzą spójne i zrozumiałe opowiadania, szczegółowo opisują przywoływane zdarzenia, a jednocześnie często korzystają z przeszłości w bieżących działaniach⁴⁶. Dzieci rodziców stosujących nisko elaboratywny styl wspominania tworzą jedynie opowieści o niskim stopniu spójności i zrozumiałości, podają ubogie w szczegóły opisy minionych wydarzeń, rzadko korzystają z przeszłości w podejmowaniu działań⁴⁷. Również rozwój emocjonalny i społeczny wiąże się z opowiadaniem i słuchaniem

42 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.

43 D. Laible, *Mother-Child Discourse in Two Contexts: Links With Child Temperament, Attachment Security, and Socioemotional Competence*, „Developmental Psychology”, 40 (2004) nr 6, s. 979–992, DOI: 10.1037/0012-1649.40.6.979; J. G. Bohanek i in., *Narrative Interaction in Family Dinnertime Conversations*, „Merrill-Palmer Quarterly”, 55 (2009) nr 4, s. 488–515, DOI: 10.1353/mpq.0.0031; S. Writer, *The Bedtime Story: A New Chapter*, „Indian Journal of Health & Wellbeing”, 9 (2018) nr 1, s. 155–157.

44 H. R. Schaffer, *Psychologia dziecka*, tłum. A. Wojciechowski, red. A. Brzezińska, Warszawa 2005; S. Jabłoński, *Mechanizmy zmian rozwojowych na początku wieku przedszkolnego a proces edukacji dzieci*, „Edukacja”, (2007) nr 1 (97), s. 102–119; S. Writer, *The Bedtime Story*; I. Rostek, *Rodzinny trening narracyjny*; E. Mazurek, *Kompetencja narracyjna*.

45 Nisko elaboratywny styl wspominania rodziców przejawia się w małym zainteresowaniu przeszłością, rzadko podejmowanymi rozmowami z dziećmi o wspólnie przeżytych wydarzeniach, zniechęcaniu dzieci do długich rozmów o przeżytych wydarzeniach, zadawaniu dzieciom pytań zamkniętych, udzielaniu dzieciom krótkich odpowiedzi. Natomiast wysoce elaboratywny styl wspominania rodziców charakteryzuje się częstym mówieniem o przeszłości, opisywaniem wielu szczegółów dotyczących minionych wydarzeń, zachęcaniem dzieci do opowiadania, zadawaniem dzieciom wielu pytań, poszerzaniem wypowiedzi dzieci. H. R. Schaffer, *Psychologia dziecka*; S. Jabłoński, *Mechanizmy zmian rozwojowych*.

46 H. R. Schaffer, *Psychologia dziecka*; S. Jabłoński, *Mechanizmy zmian rozwojowych*.

47 H. R. Schaffer, *Psychologia dziecka*; S. Jabłoński, *Mechanizmy zmian rozwojowych*.

opowieści. Jak wynika z badań⁴⁸, rozmowa między matką a dzieckiem o przeszłości wywiera większy wpływ na emocjonalne i społeczne samopoczucie dziecka aniżeli ich rozmowa prowadzona w innych kontekstach. Dzieci matek, które wspominają przeszłość bardziej szczegółowo i jednocześnie angażują w ten proces dziecko, wykazują wyższy poziom rozumienia emocjonalnego, rozpoznawania emocji i samoregulacji⁴⁹.

W wyniku badań empirycznych⁵⁰ ustalono również, że płeć jest ważnym czynnikiem determinującym proces opowiadania w rodzinie. Opowieści rodzinne konstruowane przez kobiety są dłuższe oraz bardziej szczegółowe i bardziej nasycone emocjami niż opowieści mężczyzn⁵¹. Może mieć to związek z tym, iż kobiety słyszą w swoim życiu więcej opowieści rodzinnych⁵² i wykazują większą aktywność podczas opowiadania⁵³. Opowieści dziewczynek i chłopców różnią się zarówno pod względem treści, jak i poziomu elaboratywności. Dziewczynki konstruują bardziej dopracowane, emocjonalne i zorientowane na aspekty społeczne narracje niż chłopcy, co jest powiązane z procesem socjalizacji⁵⁴. Rodzice w inny sposób opowiadają córkom i synom⁵⁵, również inne treści dominują w opowieściach kierowanych do córek i synów⁵⁶.

48 D. Laible, *Mother-Child Discourse in Two Contexts*; J. G. Bohanek i in., *Narrative interaction in family*.

49 J. G. Bohanek i in., *Narrative interaction in family*.

50 J. P. Buckner, R. Fivush, *Gendered Themes in Family Reminiscing*, „Memory”, 8 (2000) s. 401–412; B. H. Fiese, G. D. Skillman, *Gender Differences in Family Stories: Moderating Influence of Parent Gender Role and Child Gender*, „Sex Roles”, 43 (2000) nr 5–6, s. 267–283, DOI: 10.1023/A:1026630824421; W. Zaman, R. Fivush, *When My Mom Was a Little Girl*.

51 R. Fivush, W. Zaman, *Gendered Narrative Voices: Sociocultural and Feminist Approaches to Emerging Identity in Childhood and Adolescence*, w: *The Oxford Handbook of Identity Development*, red. K. C. McLean, M. Syed, Oxford 2015, s. 33–52; A. Grysmann, J. A. Hudson, *Gender Differences in Autobiographical Memory: Developmental and Methodological Considerations*, „Developmental Review”, 33 (2013) nr 3, s. 239–272, DOI: 10.1016/j.dr.2013.07.004.

52 K. M. Galvin i in., *Family Communication: Cohesion and Change*, New York 2018.

53 J. G. Bohanek i in., *Narrative interaction in family*; K. M. Galvin i in., *Family communication*.

54 W. Zaman, R. Fivush, *When My Mom Was a Little Girl*.

55 R. Fivush, W. Zaman, *Gendered Narrative Voices*.

56 J. P. Buckner, R. Fivush, *Gendered Themes*; B. H. Fiese, G. D. Skillman, *Gender Differences in Family Stories*.

Wraz z dojrzewaniem dziecka opowieści zaczynają stanowić dodatkową wartość. Znalezienie odpowiedzi na pytania: kim jestem?, skąd pochodzę? i dokąd zmierzam? jest kluczowym zadaniem rozwojowym w okresie adolescencji⁵⁷ i wyłaniającej się dorosłości⁵⁸. Skoro opowieści rodzinne stanowią ważną część pamięci autobiograficznej i tożsamości narracyjnej⁵⁹, to zmiany zapoczątkowane w szczególności w adolescencji i mające swoją kontynuację w kolejnych okresach rozwojowych, będą powodować zmiany w zainteresowaniu opowieściami rodzinnymi. Jak zauważa Magdalena Budziszewska⁶⁰: „Jednym z najważniejszych tematów narracji tożsamościowej jest temat własnego pochodzenia – własnych korzeni”. Stąd w okresie adolescencji wzrasta zainteresowanie narracjami rodzinnymi z egzosystemu i makrosystemu⁶¹. Adolescenci coraz bardziej intensywnie zaczynają łączyć różne opowieści ze sobą, by stworzyć z nich jedną opowieść o sobie. Jej częścią są rodzinne opowieści. Jednak ich narracje autobiograficzne różnią się od narracji autobiograficznych dorosłych.

W wyniku przeprowadzonych badań, Budziszewska⁶² wykazała, że opowieść tożsamościowa (tu: opowieść o rodzicach, traktowana jako część opowieści tożsamościowej, jako przedmiot badań) zmienia się w biegu życia. Wraz z wiekiem w coraz większym stopniu przyjmuje formę narracyjną (w miejsce opisowej i argumentacyjno-komentującej)⁶³, rozszerza się jej horyzont temporalny

57 E. H. Erikson, *Identity Youth and Crisis*, New York 1968.

58 J. J. Arnett, *Emerging Adulthood. A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties*, „American Psychologist”, 55 (2000) nr 5, s. 469–480.

59 K. C. McLean, *The Co-authored Self*; R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

60 M. Budziszewska, *Opowieść „moi rodzice”*, s. 11.

61 N. Merrill, E. Gallo, R. Fivush, *Gender Differences in Family Dinnertime Conversations, „Discourse Processes”*, 52 (2015) nr 7, s. 533–558, DOI: 10.1080/0163853X.2014.958425; R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

62 M. Budziszewska, *Opowieść „moi rodzice”*.

63 W językoznawstwie wyróżnia się trzy tryby tekstowe (tj. struktury ponadgatunkowe): tekst narracyjny (fabularny), tekst deskryptywny (opis), tekst argumentacyjno-komentujący (A. Wilkoń, *Spójność i struktura tekstu*, Kraków 2002). Budziszewska na potrzeby analizy materiału empirycznego przyjęła jako kryterium narracji wystąpienie w tekście co najmniej trzech kolejnych zdań narracyjnych (z predykcją wyrażoną czasownikiem w formie osobowej w czasie przeszłym, dotyczących zdarzeń, formułowanych w czasie przeszłym) uporządkowanych pod względem linii czasu tak, że niemożliwa byłaby zamiana ich kolejności bez utraty sensu. Spełnienie tego kryterium oznaczało, że w tekście zawarta była przynajmniej jedna historia.

i zwiększa się poziom decentracji interpersonalnej. Jak pisze autorka, opowieści o rodzicach stworzone przez osoby 13–15-letnie charakteryzują się przewagą struktury opisowej nad narracyjną, odnoszą się do teraźniejszości a nie do historii życia, rzadko przekraczają perspektywę własną w rozumieniu rodziców. Opowieści nieco starszych adolescentów, tj. w wieku 16–19 lat, różnią się tym, że zawierają mniej „opisów na poziomie konkretnym, a bardzo dużo abstrakcji”⁶⁴ i stanowią próbę przedstawienia swojego stosunku do rodziców, zaznaczenia tego, co do nich czują i co o nich myślą. Z kolei opowieści osób w okresie wyłaniającej się dorosłości to opowieści, w których wyraźnie zaznacza się przeszłość jako okres warunkujący teraźniejszość i przyszłość. Choć opowieści te jeszcze w przeważającej mierze są tekstami mieszanymi, w których fragmenty argumentacyjne przeplatają się z narracyjnymi, to wyraźnie zaznacza się tu spostrzeganie wydarzeń minionych jako kontekstu pomagającego wyjaśnić obecną sytuację. Tworzenie tekstu w formie narracji świadczy o „umiejętności przyjęcia perspektywy obserwatora i stworzenia zdystansowanej wypowiedzi”⁶⁵. Wraz z wiekiem systematycznie zwiększa się zdolność do tworzenia tekstów narracyjnych. Wszystkie analizowane przez badaczkę opowieści osób w późnej dorosłości były tekstami narracyjnymi. Czas w tych opowieściach sięga najdalej w przeszłość, a narratorzy nie znajdują się w centrum opowiadanych wydarzeń. Przyjmują raczej rolę obserwatora, a jednocześnie łącznika pokoleń. Badania te potwierdzają, że człowiek w biegu życia gromadzi różne doświadczenia życiowe, tworzy i przyswaja różne opowieści, zmienia się jego sposób rozumienia świata, a tym samym transformacji podlega jego autonarracja.

„Narracja [...] jest retrospektywnym tworzeniem znaczeń, porządkowaniem i nadawaniem kształtu minionym doświadczeniom po to, by lepiej rozumieć samych siebie i innych”⁶⁶. Ponieważ umysł ludzki nie lubi przypadkowości, podejmuje trud (re)konstruowania narracji po to, by wprowadzić porządek i znaleźć związki przyczynowo-skutkowe⁶⁷. Narracja autobiograficzna jest two-

64 M. Budziszewska, *Opowieść „moi rodzice”*, s. 205.

65 Tamże, s. 209.

66 M. Karkowska, *Narracyjne strategie tworzenia tożsamości*, s. 248.

67 D. Urbaniak-Zajac, *Narracja a biograficzna perspektywa badawcza*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, 1 (2017) nr 4, s. 47–62. DOI: 10.18778/2450-4491.04.04.

rzona na bazie doświadczeń zdobywanych w biegu życia, ale jej treść i sposób konstruowania wyznaczają także różnorodne opowieści (w tym rodzinne), składające się na ekologię narracyjną człowieka. Rodzina stwarza warunki do transmisji opowieści pomiędzy systemami wyróżnionymi przez McLean i Breen⁶⁸ oraz Fivush i Merrill⁶⁹, dzięki czemu docierają one do jego świata życia lub są współdzielone przez jej członków.

Podsumowanie

Jedną z ważnych form aktywności, w którą angażuje się człowiek, jest opowiadanie. „Opowiadając, czyli przedstawiając przeżycie, przeżywamy na nowo, doświadczamy, odtwarzamy zdarzenia”⁷⁰. Rodzina, jako wspólnota bliskich sobie osób, tworzy najlepsze warunki do poznawania różnorodnych opowieści oraz do uczenia się konstruowania własnych. Rodzina jest „wspólnotą opowiadającą”⁷¹. Opowiada się w niej historie odnoszące się do wydarzeń dnia codziennego, wspomina się ważne doświadczenia z przeszłości, przywołuje się opowieści o życiu przodków, bliższych i dalszych krewnych, wreszcie odtwarza się wielkie narracje. Z licznymi opowieściami człowiek ma kontakt również poza rodziną. Cały wachlarz opowieści, z jakimi styka się człowiek w biegu życia, tworzy swoistą ekologię narracyjną⁷². Niektóre z tych opowieści człowiek przyjmuje, rozpamiętuje, inne zaś szybko zapomina bądź je negocjuje czy też się im sprzeciwia. Niemniej mają one znaczenie w (re)konstruowaniu opowieści o sobie i historii swojego życia, mają więc znaczenie dla tożsamości.

Teoria ekologii narracyjnej i model ekologicznych systemów narracji rodzinnych pomagają wyjaśnić, jak różnorodne opowieści (w tym rodzinne) kształtują tożsamość narracyjną i autobiografię człowieka. Zgodnie z założeniami obu koncepcji człowiek w biegu swojego życia ma kontakt z różnymi opowieściami, które można przyporządkować do pewnych systemów – bliższych lub dalszych jedno-

68 K. C. McLean, *The Co-authored Self*; tenże, A. Breen, *Selves in a world of stories*.

69 R. Fivush, N. Merrill, *An Ecological Systems Approach*.

70 A. Lipska, *Rytuały rodzinne*, s. 92.

71 E. Mazurek i in., *Opowiadanie w rodzinie*, w: *Rodzina w cyklu życia – rozwój, zmiana, kryzysy*, red. M. Kaźmierczak, A. Lewandowska-Walter, Warszawa 2023, s. 251–263.

72 K. C. McLean, *The Co-authored Self*.

stce. Bliższe zawierają w sobie opowieści o doświadczeniach, które jednostka zdobyła osobiście. Dalsze zaś dotyczą także doświadczeń innych osób (w tym członków rodziny) oraz zawierają opowieści rozpoznawane w danej kulturze. Systemy te są przepuszczalne, elastyczne, dynamiczne i pozostają ze sobą w interakcji. Transmisję narracji pomiędzy systemami umożliwia poznawanie opowieści i tworzenie własnych. Dzięki opowiadaniu jednostka ma dostęp nie tylko do tych narracji, które dotyczą jej samej i których jest autorem, ale także do narracji stworzonych przez innych i do tzw. wielkich narracji. Przenikają one do świata życia jednostki, a wraz z nimi wartości kulturowe, społeczne, moralne i religijne. W ten sposób następuje wprowadzanie człowieka w kulturę, socjalizacja i wychowanie⁷³. Istotny jest tu także przekaz międzypokoleniowy, choć ze względu na dynamiczne zmiany w życiu społecznym zmienia się jego zakres i siła. Narracje rodzinne umożliwiają wyrażanie wspomnień oraz (re)interpretowanie przeszłości z perspektywy teraźniejszości. Jednocześnie pomagają w budowaniu więzi w rodzinie i poczucia przynależności do znaczącej wspólnoty najbliższych sobie osób.

Streszczenie: Wspomnienia rodzinne relacjonowane poprzez opowiadanie są pomocne w skonstruowaniu opowieści o sobie, autonarracji, zapewniającej poczucie ciągłości siebie jako osoby i poczucie przynależności do własnej rodziny pomimo zmieniających się okoliczności. Celem artykułu jest przedstawienie narracji rodzinnych jako opowieści, które stanowią przedmiot biograficznego namysłu człowieka. Problem ten został wyjaśniony w oparciu o założenia teorii ekologii narracyjnej autorstwa Kate McLean i Andrei Breen oraz modelu ekologicznych systemów narracji rodzinnych Robyn Fivush i Natalie Merrill. Zgodnie z założeniami obu koncepcji opowieści, z którymi człowiek ma kontakt w biegu swojego życia, można przyporządkować do pewnych systemów, które są dynamiczne, przepuszczalne, elastyczne i pozostają ze sobą w interakcji. Dzięki temu jednostka ma dostęp nie tylko do tych narracji, które dotyczą jej samej i których jest autorem, ale także do opowieści o innych bądź o sobie tworzonych przez innych oraz do narracji kultury. Transmisję narracji pomiędzy systemami tworzącymi ekologię narracyjną człowieka umożliwia m.in. opowiadanie w rodzinie.

Słowa kluczowe: autobiografia, biografia, narracja, narracja rodzinna, opowiadanie, transmisja międzypokoleniowa.

73 B. Śliwerski, *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998; D. Opozda, M. Parzyszek, *Wychowanie w rodzinie w wybranych zagadnieniach pedagogicznych*, Lublin 2019.

Bibliografia

- Adamski F., *Znaczenie wychowania w rodzinie dla rozwoju osobowego dziecka*, w: *Wychowanie w rodzinie*, red. F. Adamski, Kraków 2010, s. 7–12.
- Arnett J. J., *Emerging Adulthood. A Theory of Development from the Late Teens Through the Twenties*, „*American Psychologist*”, 55 (2000) nr 5, s. 469–480.
- Błasiak A., *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*, Kraków 2009.
- Bohanek J. G., Fivush R., Zaman W., Lepore C. E., Merchant S., Duke M. P., *Narrative Interaction in Family Dinnertime Conversations*, „*Merrill-Palmer Quarterly*”, 55 (2009) nr 4, s. 488–515, DOI: 10.1353/mpq.0.0031.
- Bronfenbrenner U., *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Cambridge 1979.
- Buckner J. P., Fivush R., *Gendered Themes in Family Reminiscing*, „*Memory*”, 8 (2000) s. 401–412.
- Budziszewska M., *Opowieść „moi rodzice” w trzech fazach adolescencji i w dorosłości. Analiza narracji tożsamościowych*, Warszawa 2015.
- Cierpka A., *Narracje rodzinne w procesie kształtowania się tożsamości człowieka*, w: *Narracja. Koncepcje i badania psychologiczne*, red. E. Dryll, A. Cierpka, Warszawa 2004, s. 117–132.
- Cierpka A., *Tożsamość i narracje w relacjach rodzinnych*, Warszawa 2013.
- Dreżek P., Dryll E., *List od dziadka – analiza jakościowa odpowiedzi na przesłanie mądrościowe seniorów*, w: *Psychologia narracyjna: O mądrości, miłości i cierpieniu*, red. E. Dryll, A. Cierpka, K. Małek, Warszawa 2021, s. 101–118.
- Dryll E., *Homo narrans – wprowadzenie*, w: *Narracja. Koncepcje i badania psychologiczne*, red. E. Dryll, A. Cierpka, Warszawa 2004, s. 7–20.
- Dryll E., *Narracje rodzinne*, w: *Psychologia rodziny*, red. I. Janicka, H. Liberska, Warszawa 2014, s. 73–93.
- Dubas E., *Wokół biografii rodzinnej i jej badania. Refleksje wprowadzające*, w: *Biografie rodzinne i uczenie się*, red. E. Dubas, A. Wąsiński, A. Słowik, seria: Biografia i badanie biografii, t. 8, Łódź 2021, s. 15–25.
- Erikson E. H., *Identity Youth and Crisis*, New York 1968.
- Fabiś A., Wąsiński A., Čepelka O., *Intergenerational Messages as Sign of Wisdom of Active Polish and Czech Older Learners*, „*Ageing International*”, 47 (2022) s. 284–306, DOI: 10.1007/s12126-021-09416-y.
- Fabiś A., Wąsiński A., Tomczyk Ł., *Existential Perspective of Biography-related Reflection in the Intergenerational Narrative Messages*, „*Journal of Family History*”, 42 (2017) nr 3, s. 326–340, DOI: 10.1177/0363199017711213.
- Fiese B. H., Skillman G. D., *Gender Differences in Family Stories: Moderating Influence of Parent Gender Role and Child Gender*, „*Sex Roles*”, 43 (2000) nr 5–6, s. 267–283, DOI: 10.1023/A:1026630824421.

- Fivush R, Merrill N, *An Ecological Systems Approach to Family Narratives*, „Memory Studies”, 9 (2016) nr 3, s. 305–314, DOI: 10.1177/1750698016645264.
- Fivush R., Zaman W., *Gendered Narrative Voices: Sociocultural and Feminist Approaches to Emerging Identity in Childhood and Adolescence*, w: *The Oxford Handbook of Identity Development*, red. K. C. McLean, M. Syed, Oxford 2015, s. 33–52.
- Galvin K. M., Braithwaite D. O., Schrodtt P., Bylund C. L., *Family Communication: Cohesion and Change*, New York 2018.
- Grysmann A., Hudson J. A., *Gender Differences in Autobiographical Memory: Developmental and Methodological Considerations*, „Developmental Review”, 33 (2013) nr 3, s. 239–272, DOI: 10.1016/j.dr.2013.07.004.
- Jabłoński S., *Mechanizmy zmian rozwojowych na początku wieku przedszkolnego a proces edukacji dzieci*, „Edukacja”, (2007) nr 1 (97), s. 102–119.
- Jeziński K., *Zagadnienie tożsamości w ujęciach Dana P. McAdamsa i Erika H. Eriksona*, „Psychologia Rozwojowa”, 15 (2010) nr 4, s. 93–102.
- Jóźwik M., *Międzypokoleniowy przekaz wartości w rodzinie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 23 (2015) nr 1, s. 139–154.
- Karkowska M., *Biografie i badania biograficzne – pojęcia, tworzywo, funkcje. Dlaczego warto gromadzić wspomnienia?*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 6 (2021) nr 1, s. 270, DOI: 10.36578/BP.2021.06.04.
- Karkowska M., *Narracyjne strategie tworzenia tożsamości – wokół biograficznych opowieści*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 5 (2020) nr 1, s. 241–262, DOI: 10.36578/BP.2020.05.16.
- Kuryś-Szyncel K., *Rodzinne wspólnoty znaczeń. Biograficzne opowieści o historii życia rodziny w badaniach pedagogicznych*, „Biografistyka Pedagogiczna”, 6 (2021) nr 1, s. 361–378, DOI: 10.36578/BP.2021.06.27.
- Laible D., *Mother-Child Discourse in Two Contexts: Links With Child Temperament, Attachment Security, and Socioemotional Competence*, „Developmental Psychology”, 40 (2004) nr 6, s. 979–992, DOI: 10.1037/0012-1649.40.6.979.
- Lipska A., *Rytuały rodzinne z perspektywy młodych dorosłych. Doświadczenie i funkcje psychologiczne*, Warszawa 2020.
- Maruszewski T., *Pamięć autobiograficzna*, Gdańsk 2005.
- Mazurek E., *Kompetencja narracyjna w biegu życia człowieka*, „Edukacja Dorosłych”, 86 (2022) nr 1, s. 35–51, DOI: 10.12775/ED.2022.004.
- Mazurek E., Kalus A., Kupis K., Puszcz P., *Opowiadanie w rodzinie*, w: *Rodzina w cyklu życia – rozwój, zmiana, kryzysy*, red. M. Kaźmierczak, A. Lewandowska-Walter, Warszawa 2023, s. 251–263, DOI: 10.47943/lib.9788363487638.rozdzial15
- McAdams D. P., *The Psychology of Life Stories*, „Review of General Psychology”, 5 (2001) nr 2, s. 100–122, DOI: 10.1037/1089-2680.5.2.100.
- McLean K. C., *The Co-authored Self: Family Stories and Construction of Personal Identity*, New York 2016.
- McLean K. C., Breen A., *Selves in a World of Stories During Emerging Adulthood*, w: *The Oxford Handbook of Emerging Adulthood*, red. J. J. Arnett, New York 2016, s. 385–400.

- McLean K. C., Syed, M., *Personal, Master, and Alternative Narratives: An Integrative Framework for Understanding Identity Development in Context*, „Human Development”, 58 (2015) nr 6, s. 318–349.
- Mead M., *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*, tłum. J. Hołówka, Warszawa 2000.
- Merrill N, Gallo E, Fivush R., *Gender Differences in Family Dinnertime Conversations*, „Discourse Processes”, 52 (2015) nr 7, s. 533–558, DOI: 10.1080/0163853X.2014.958425.
- Muszyński M., *Międzypokoleniowe uczenie się*, „Edukacja Dorosłych”, 86 (2022) nr 1, s. 53–74, DOI: 10.12775/ED.2022.005.
- Nowak-Dziemianowicz M., *Walka o uznanie w narracjach. Jednostka i wspólnota w procesie poszukiwania tożsamości*, Wrocław 2016.
- Nowak-Dziemianowicz M., *Doświadczenia rodzinne w narracjach. Interpretacje sensów i znaczeń*, Wrocław 2002.
- Opozda, D., Parzyszek M., *Wychowanie w rodzinie w wybranych zagadnieniach pedagogicznych*, Lublin 2019.
- Ostoja-Zawadzka K., *Mity rodzinne*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999, s. 85–90.
- Rostek I., *Rodzinny trening narracyjny*, „Wychowanie w Rodzinie”, 20 (2019) nr 1, s. 129–145, DOI: 10.34616/www.2019.129.145.
- Trzebiński J., *Wstęp*, w: *Narracja jako sposób rozumienia świata*, red J. Trzebiński, Gdańsk 2002, s. 13–15.
- Schaffer H. R., *Psychologia dziecka*, tłum. A. Wojciechowski, red. A. Brzezińska, Warszawa 2005.
- Singer J. A., Blagov P., Berry M., Oost K. M., *Healthy Narrative Identity*, „Journal of Personality”, 81 (2013) s. 569–582, DOI: 10.1111/jopy.12005.
- Skrzypniak R., *Transmisja międzypokoleniowa wartości wychowawczych w rodzinie*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 13 (2001) s. 149–160.
- Śliwerski B., *Współczesne teorie i nurty wychowania*, Kraków 1998.
- Urbaniak-Zajac D., *Narracja a biograficzna perspektywa badawcza*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne”, 1 (2017) nr 4, s. 47–62. DOI: 10.18778/2450-4491.04.04.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002.
- Wilkoń A., *Spójność i struktura tekstu*, Kraków 2002.
- Wolska-Długosz M., Malarecka M., *Międzypokoleniowy przekaz tradycji wychowawczych*, „Scientific Bulletin of Chełm Section Of Pedagogy”, 1 (2018) s. 169–189.
- Writer S., *The Bedtime Story: A New Chapter*, „Indian Journal of Health & Wellbeing”, 9 (2018) nr 1, s. 155–157.
- Zaman W., Fivush R., *When My Mom Was a Little Girl... Gender Differences in Adolescents' Intergenerational and Personal Stories*, „Journal of Research on Adolescence” 21 (2011) nr 3, s. 703–716, DOI: 10.1111/j.1532-7795.2010.00709.x.